

HOOFDSTUK 1

Afb. 4: Het kasteel van Bornem op een 17^e eeuwse kaart met de ronde meestertoren, afgebroken in 1687-1697.

ONTSTAAN EN EVOLUTIE VAN HET KASTEEL VAN BORNEM IN DE MIDDELEEUWEN

ONZE CONTREIEN IN DE MIDDELEEUWEN⁴⁸

De vroegst bekende bronnen melden dat in deze delta der Lage Landen volksstammen zoals Kelten, en Germanen woonden of terechtkwamen. In Klein-Brabant leefden waarschijnlijk hoofdzakelijk Nerviers, terwijl de Menapiërs de Vlaamse moerasgebieden over de Schelde domineerden. Samen met nog andere Keltische stammen vormden zij de *Belgae*. Later zouden deze volksstammen, als gevolg van de Romeinse invallen en de daaropvolgende overheersing een Gallo-Romeinse inslag meekrijgen. In het Nederlandse Zuid-Limburg en de Waalse gebieden van België drong de romanisering het verst door. In de 4^e en 5^e eeuw doken West-Germaanse stammen van over de Rijn op in onze gebieden: de Saksen, de Friezen, maar vooral de Salische Franken. Zij vestigden zich eerst in onze gebieden als *foederati* of geallieerden om de Rijn grens voor de Romeinen te helpen verdedigen.

De Frankische kolonisatie houdt nauw verband met het ontstaan van de taalgrens. In het noordelijke moerasgebied, dat zich uitstrekte tot aan de stad Boulogne, vestigden zich in de 5^e eeuw de Franken. De oude opvatting, als zou een enorm bosgebied, waarvan vandaag waarschijnlijk het Zoniënwood overgebleven is, het zogenaamde *Carbonaria silva* of Kolenwoud, het zuiden beschermd hebben tegen de Germaanse opmars, moet als onhoudbaar van de hand gewezen worden. Het Kolenwoud liep immers niet oost-west, maar noord-zuid. Bovendien gebruikten de plunderende Franken de *chaussée Brunehaut*, de heerbaan van Keulen naar Bavai en verder naar Boulogne aan de zee, als invasieroute. In de 6e en 7e eeuw zou in het Frankische gebied van de Merovingen met als centrum Parijs tussen Loire en het Kolenwoud een Germaanse taal gesproken worden. Pas in de 8e eeuw zou dan de huidige taalgrens ontstaan zijn als gevolg van het opnieuw opdringen van het Romaans. Het lijkt erop dat Vlaanderen, het noorden van Brabant en andere streken benoorden de taalgrens, streken waren die in de Romeinse tijd nauwelijks bevolkt waren. Slechts tegenover een zeer massale toevloed van invallers en kolonistoren die zich in deze noordelijke gebieden vestigden, moest de romaanse taal dus het veld ruimen.

Geprangd tussen twee machtige culturen, enerzijds de Franse, anderzijds de Duitse, kon Vlaanderen niet aan de invloed van beide machtsgebieden ontkomen, zowel op geestelijk als op kunstzinnig vlak. Op het vlak van handel in cultuurgoederen, werd de Lage Landen als een geheel, maar vooral Vlaanderen door de centrale ligging, een belangrijke verbindingsschakel tussen het oosten en het westen, wat echter de verwezenlijking van een eigen nationaal karakter belemmerde. Toch lijkt er in het graafschap Vlaanderen van de 14^e eeuw reeds een zeker eenheidsgevoel of gemeenschapsbewustzijn te bestaan, zodat paus Johannes XXII op 20 oktober 1328 sprak van een *Patrie et Territorie Flandriae*.⁴⁹ Politiek behoorde Vlaanderen vrijwel steeds tot het patrimonium van vreemde mogendheden en hing overwegend af van de buurlanden, waarbij het onvermijdelijk aan land en bezittingen inboette. Opstanden tegen vreemde vorsten, hevige vetes tussen elkaar bevochtende steden, die elkaar jaloers naar de kroon staken en zich, zoals in Italië, vaak tot onafhankelijke stadsstaten ontwikkelden, dit alles gepaard gaand met de groeiende strijd tussen de arbeidende klasse, in de bronnen vaak met de negatieve term gemeen omschreven, en de rijkere burgerij of patriciaat, zou het historische beeld van Vlaanderen gaan vormen en duiding geven aan haar drang naar onafhankelijkheid, die menig vreemd heerser zuur zou opbreken.

In de 10^e en 11^e eeuw verschijnen de eerste romaanse bouwwerken in Luik en Kamerijk. Er zijn echter maar weinig sporen terug te vinden van romaanse bouwstijl in België. Duitse en Franse invloeden botsten en ontwikkelden zich onafhankelijk van elkaar. Hierdoor ontstond tijdens de romaanse periode, enkele lokale uitzonderingen niet te na gelaten, geen eigen bouwstijl in onze contreien. In de valleien van de Maas en de Samber is duidelijk een Duitse invloed merkbaar, terwijl in de bekkens van de Schelde en de Leie vooral de Franse stijl gevolgd werd. Dit leidde tot de bouw van één van de bestbewaarde romaanse bouwwerken, namelijk de Sint-Vincentiuskerk in Zennik. Maar ook gedeelten van de crypte van de Sint-Baafskathedraal in Gent, de Sint-Salvatorkerk in Brugge en de Sint-Pieterskerk in Ieper stammen nog uit de 12e eeuw. Niets vergelijkt zich echter met de kathedraal van Doornik, het grootste Romaanse bouwwerk van België. In de 13^e eeuw nam Vlaanderen de gotiek over in zijn afgewerkte vorm. De religieuze inborst en het mystieke geloof werd kwam tot uiting in de gotische kunst. Het was de tijd van de bloei van de lakenhandel, die vooral in de Vlaamse steden opgang maakte. Ieper, Gent en Brugge waren stapelplaatsen voor de wol en lakenindustrie en werden handelssteden met een internationale uitstraling. Italiaanse kooplieden en later ook de Duitse Hanze, hadden in de grote Vlaamse steden hun kantoren en filialen.

DE ADEL IN DE VOLLE MIDDELEEUWEN⁵⁰

Afb. 5 De drie standen: zij die bidden (geestelijkheid), zij die vechten (adel) en zij die werken (boeren).

De vraag of er vanouds een adel in West-Europa heeft bestaan, voortbouwend op de Romeinse *nobilitas*, of dat deze zich in de loop van de middeleeuwen pas vormde uit een aristocratie van zwaar bewapende ruiters, zorgt nog steeds voor discussie. Franse historici meenden dat de adel ontstaan is uit de ridderschap, ongeveer in de 11^e en 12^e eeuw. Deze bovenlaag vormde in het begin een open klasse, waarin nieuwelingen met het ruiterberoep vrijelijk konden worden opgenomen. In de loop van de 13^e eeuw vormde zich dan een juridische adelstand, die zich naar de lagere klassen toe afsloot. Duitse historici hingen echter de theorie van de *Uradel* aan, een sinds oertijden onder de Germanen bestaande adellijke bovenlaag, hoewel ook tegen deze opvatting kritische geluiden werden geuit. De notie van een aparte bevolkingsgroep met een aangeboren 'adelsinstinct', hing ook samen met de typische middeleeuwse mentaliteit, die tot uiting komt in de woorden van de 9^e-eeuwse kroniekschrijver Thegan wanneer hij zich richtte tot Ebbo, aartsbisschop van Reims, die door de gunst van keizer Lodewijk de Vrome wel uit de horigheid was bevrijd teneinde aartsbisschop te kunnen worden, maar echter nooit tot de adelstand verheven kon worden: *Fecit te liberum, non nobilem, quod impossibile est* (= hij heeft u vrijgemaakt, niet edel, want dat is onmogelijk). De middeleeuwse samenleving wordt vaak omschreven als een drie-standen maatschappij: zij die bidden (*oratores*, geestelijkheid), zij die vechten (*bellatores*, adel) en zij die werken (*laboratores*, boeren). Met de opkomst van de steden in de 12^e eeuw ontstond ook een vierde stand, de burgerij. Tot de lage klassen behoorden de *servi*, de horigen of onvrijen. De *bellatores* waren de leden van vechtende klasse, die de hoogste en belangrijkste maatschappelijke posities bekleedden. Zij waren de elite, die zich *nobiles* (= edellieden) of *virii illustres* (= roemrijke mannen) mochten noemen. Deze *virii illustres* bezaten een groot grondbezit in eigen beheer, schijnbaar zonder enige verplichtingen. Hun bezittingen bestonden uit enerzijds *allodia*, eigen onafhankelijke landgoederen, en anderzijds de bezittingen die ze in leen hielden van hun leenheer, zijnde de koning. In ruil voor raad en militaire hulp (= *consilium* en *auxilium*) van de leenman (= *vassus*, vazal) gaf de leenheer een stuk grond in leen (= *beneficium* of *feodum*). Dit leenstelsel ontwikkelde zich in de loop van de 9^e en 10^e eeuw in Frankrijk het vroegst en het sterkst. In het Duitse rijk zouden echter tot in de 11^e-12^e eeuw veel *allodia* blijven bestaan. De landerijen werden bewerkt door onderdanen (= *mancipia*), waardoor de eigenaars kunnen beschouwd worden rijke machthebbers (= *potentes*). Bovendien waren deze grootgrondbezitters ook vrije mannen (= *franci homines*). Rijkdom, vrijheid en militaire macht waren dus drie essentiële voorwaarden om tot de Vlaamse adel te behoren. Daarnaast was geboorte uit een adellijk geslacht (= *genus*) eveneens een voorwaarde. De *nobiles* en *virii illustres* waren echter niet de enige grondbezitters of de enige vrije mannen. Er bestonden ook nog kleinere landeigenaars, de zogenaamde *allodiarii* die een *allodium* bezaten, een kleiner autonoom landgoed. Daarnaast bestonden er nog vrije mannen, *ingenui* genaamd, die om te overleven moesten werken op de domeinen van abdijen of adellijke heren, wat hen gemakkelijk tot quasi slavernij als horigen bracht. De graven (= *comites*) van de gouwen (= *pagi*) werden door de Karolingische koningen gerekruteerd onder deze adellijke landeigenaars. Pas vanaf de 11^e eeuw is het mogelijk om de stambomen van adellijke families te bewijzen. De Vlaamse adel in de middeleeuwen was een bloedadel tot het eind van de 13^e eeuw. Kort voor 1300 veranderde de situatie door het verschijnen van adelbrieven. Het concept *nobilitas* was in de middeleeuwen niet eenduidig. Naast de essentiële factor van adellijke geboorte waren vrijheid (= *libertas*), grondeigendom met alle daarmee samenhangende bestuursrechten (= *dominium*), vazaliteit, feodaliteit, militaire kunde (= *militia*) en andere secundaire karakteristieken ook van belang. De Vlaamse adel viel in de 13^e eeuw vanaf ca. 1230 ten prooi aan chronisch geldgebrek, waarbij de *nobiles* hun eigendommen moesten verkopen om hun schulden te kunnen betalen. Dit chronische geldgebrek bij de adel werd veroorzaakt door hun algemene verplichtingen, hun extravagante manier van leven en hoge uitgaven voor kruistochten en andere militaire expedities.

HET ONTSTAAN EN DE VROEGSTE EVOLUTIE VAN HET KASTEEL VAN BORNEM

1. De Gallo-Romeinse periode

Het ontstaan van het kasteel van Bornem was in het verleden voer voor het ontstaan van legendes en veronderstellingen met weinig of geen wetenschappelijke fundering. Er wordt aangenomen dat oorspronkelijk kleine volksstammen in het Land van Bornem woonden, die waarschijnlijk deel uitmaakten van de Keltische Nerviers. Deze werden verjaagd of onderworpen door de Romeinen, die er zich vestigden. Als bewijs van Romeinse aanwezigheid geeft men meestal enkele oude bronzen lansen aan die men in 1778 ontdekte op de kouter tussen Bornem en Hingene of de talrijke archeologische vondsten aan die men in mei 1781 heeft gedaan, tijdens het aanleggen van een nieuwe sluis in Spierenbroek aan de Scheldeoever tussen Bornem en Hingene. Men vond er Romeinse munten van keizer Commodus (ca. 180-193 na Chr.), 42 bronzen gedenkpenningen, maar ook een kleine helm, een bebaard hoofd, arm en gebroken dijbeen en een klein beeld van *Jupiter* met in de hand een bliksemschicht. Apart werd ook een andere, afgerukte arm gevonden en een zultje waarop het beeldje van *Jupiter* hoorde, met de inscriptie *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) IMBRIVS VERAT TIUS V(otum) S(solvit) L(ibens) M(erito)*.⁵¹ In het Nederlands: *De Imbrioot Verattius richtte dit altaar op om Jupiter, de beste en opperste god te eren, waardoor hij zijn gelofte graag en met reden in loste*. De gehele vondst kwam terecht in het kasteel van de familie Marnix van Sint-Aldegonde te Bornem en is kort nadien tijdens de Boerenkrijg van 1798 vermoedelijk verloren gegaan.⁵² Nog in 1783 werden te Hingene meerdere Romeinse bronzen gedenkpenningen opgegraven.⁵³ Het gebrek aan wetenschappelijkheid van M.-J. De Bast en het gebrek aan verificatie met bewaarde archeologische resten dwingt tot de nodige voorzichtigheid bij deze archeologische "vondsten". Dergelijke beelden van Romeinse godheden werden vaak geplaatst in kleine, private cultusgebouwtjes, die met de latere christelijke kapelletjes kunnen vergeleken worden: de *sacraria* of *sacella*. Vaak werden die kleine Romeinse *sacraria* ten tijde van de kerstening niet afgebroken, maar geïntegreerd in christelijke cultusplaatsen.⁵⁴ Tegenover de Gallo-Romeinse *vicus Tamasiacum*, het huidige Temse, zou dus een Romeinse cultusplaats gestaan hebben, opgericht ter ere van Jupiter. Dit beeldje kan overigens een romanisering zijn geweest van de Keltische hoofdgod *Taranis*, een godheid van de boeren. De gevonden voorwerpen lagen volgens de notities van De Bast op een diepte van 33 voet, ca. 9 m en op 2 m boven het waterpeil van de Oude Schelde. De inscriptie op het altaartje verwijst naar een Griekse schipper *Verattius*, afkomstig van het eiland Imbros, gelegen in de noordelijke Egeïsche zee, die langsheen het Land van Waas en van Bornem vaarde, vermoedelijk in de 2^e eeuw na Chr. De bijzondere verering van Jupiter kan zijn oorsprong vinden in contacten met het Romeinse leger van de Rijn, waar militaire inscripties vaak gewijd werden aan *I.O.M.* of wel *Iupiter Optimus Maximus*, die immers de soldaten bijstond in de strijd als *Victor*. Waarschijnlijk was *Verattius* handelaar in potten en aardewerk en verkocht hij zijn Rijnlandse waar in de talrijke Gallo-Romeinse nederzettingen of op de marktdag te Waasmunster. Vermoedelijk werd het heiligdom van Bornem door de inval van de Chauken (*Chauci*), een machtige West-Germaanse volksstam, in de jaren 172-174 verwoest toen zij de Schelde opvoeren. Ook de inval van de Franken in 262 is een mogelijke oorzaak van de vernietiging. Het is ook mogelijk dat de afgodsbeelden te Bornem vernietigd werden door een geloofsverkondiger zoals de Sint-Amandus, die deze heidense idolen vaak verbreizelden en in een diepe kuil wierpen.⁵⁵ Collega-heemkundige Benny Crocket bewees reeds in zijn uiteenzetting over voornoemde vondsten, dat het hier om de aanleg ging van een nieuwe ondergrondse uitwateringssluis in Spierenbroek en niet bij het Sas van Bornem. Hij wees ons ook op het belang van de heerlijkheid *Spiringa* of Spierenbroek in de middeleeuwen. Terecht wees hij ons op het probleem van de oorzaak van deze archeologische sitevorming, waardoor de artefacten op zich al hun bewijswaarde van Romeinse aanwezigheid in het Land van Bornem enigszins verliezen.⁵⁶ Naast de voornoemde vondsten, verdient de ontdekking in 1846 in de koutergrond tussen Hingene en Wintam van 45 zilveren Romeinse gedenkpenningen, de nodige aandacht, want ze bewijst dat er wel degelijk Romeinse aanwezigheid was in het Land van Bornem.⁵⁷

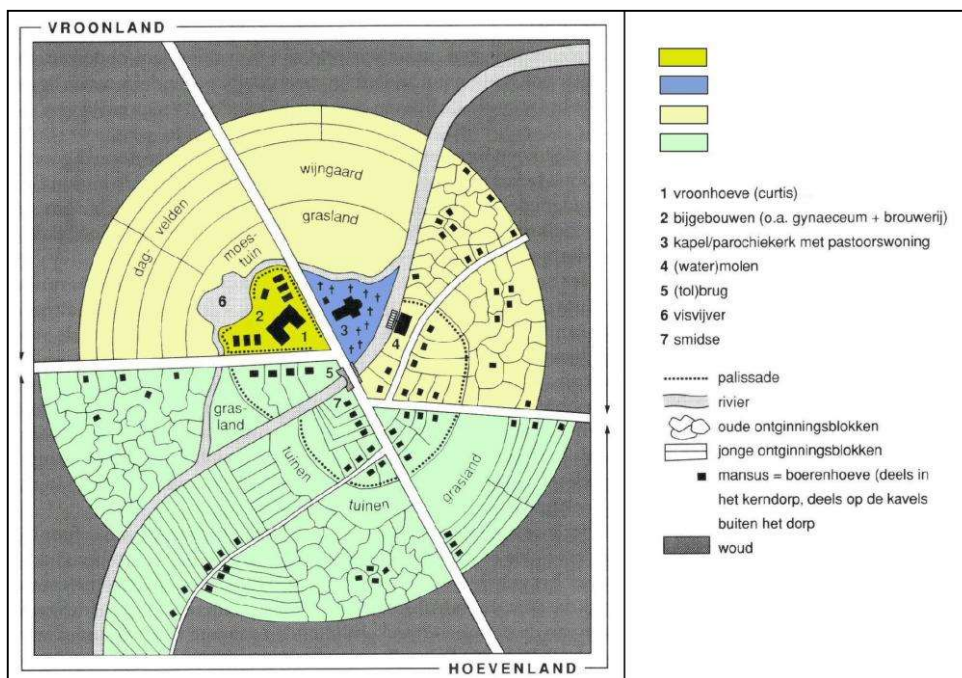
In 1612 schreef *David Lindanus* in zijn boek *De Teneraemonda libri tres* het volgende in het Latijn, hier in vertaling: *Er bestond te Bornem, voorbij het voornoemde nieuw klooster, waarvan men zegt dat het een oude abdij was die in een priorij werd omgevormd, een oud kasteel, waarvan men niet weet in welke tijd het gesticht is geweest. Het is geloofwaardig dat het gesticht werd door de familie van Villain of van Gent, wiens geslacht tot 600 jaar terug gaat en ik meen zelfs nog veel vroeger, in de tijd dat de Nieuwburch van Gent werd gebouwd, waarover ik reeds sprak in de beschrijving van Kalken. In het midden van het kasteel staat een ronde toren, van boven plat en versterkt, waarvan men vertelt dat hij vóór het kasteel er reeds stond. De inwoners brengen zijn oorsprong naar de tijd van Julius Caesar of zelfs ervoor. In die tijd bewoonde een reus (Gygant) die toren, die door Brabo*

werd gedood. Een argument voor deze stelling is dat de *Annalen van Brabant* aanhalen dat Brabo een rechte heirweg tussen Leuven en Gent liet aanleggen wanneer hij de reus in een duel had overwonnen. De weg van Leuven naar Gent zou dan niet via Antwerpen lopen, doch over Bornem. Al het voorgaande toont aan dat de liefde voor de Klassieke Oudheid zo ver gaat, dat men zich op fabeltjes gaat beroepen.⁵⁸

Zoals men kan vaststellen, noemt *Lindanus* de verhalen van de inwoners van Bornem zelf fabeltjes. Vermoedelijk is dit wel de eerste optekening van het mondeling overgeleverde verhaal over de "Romeinse" toren van Bornem. Het lijkt erop alsof de inwoners van Bornem probeerden de legende over de stichting van Antwerpen door Brabo te transponeren op hun kasteel. Tot nu toe is geen enkel wetenschappelijk bewijs geleverd dat een Romeinse oorsprong van het kasteel van Bornem deftig kan onderschrijven. De echte oorsprong van de oude toren van het kasteel moet eerder in de middeleeuwse "grosse tour" of meestertoren gezocht worden, waarover later meer.

2. De Merovingische en Karolingische periode

Er is bitter weinig geweten over de militaire architectuur van de vroege middeleeuwen. Na de verdrijving van de Romeinen door de Germaanse invallen, werd door de Franken maar weinig waarde gehecht aan vestingbouw en werden vele oude versterkingen gewoon gesloopt om het gerecupereerde steenmateriaal te kunnen opnieuw gebruiken.⁵⁹ De Frankische kolonisatie kreeg vooral zijn uitdrukking in de inplanting van verscheidene hoeven in het waterrijke gebied van Bornem. De oude Frankische *ingaheim*-nederzetting *Burnehem* dateert vermoedelijk uit de 4^e-5^e eeuw. Wat de verklaring van deze benaming aangaat, is men niet zeker. Het achtervoegsel *-hem* of *-heim* duidt de woning of haardstede aan. Volgens J. Mees wordt het eerste woorddeel *Born* door sommige van *burg* afgeleid, waarmee men dan met *Burg-hem* de woning(en) in de nabijheid van de burcht bedoelde. Door anderen was Bornem van *bron* afgeleid, dat in het Middelnederlands bekend staat als *burne* of *borne*. Een derde mogelijkheid is *Borno-hem*, zijnde de woning van Borno.⁶⁰ De nederzetting Bornem werd omringd door drie perifere kernen: *Doringaheim* (Doregem), *Midingaheim* (Miegem) en *Lupingaheim* (Luipegem). Dit waren waarschijnlijk oorspronkelijk de hoeven van de afstammelingen van de Frankische stichters *Dorno*, *Midi* en *Luppo*, die zich ontwikkelden tot gehuchten beheerd door leenmannen van de heer van Bornem, die vermoedelijk uit die Frankische geslachten stamden.⁶¹ Deze Frankische geslachten vormden een netwerk van afgezonderde hoeven = (*mansi*), een zogenaamd hofstelsel, waaruit de heerlijkheid Bornem ontstond. Zij vestigden hun hoeven op de hogervermelde plaatsen die het best geschikt leken voor akkerbouw. Rondom de hoeven werden de velden ontgonnen en in akkers verdeeld. De oude bouwlanden van de Frankische kolonisatie waren in het algemeen vierkante blokken, in gelijkvormige blokken of langwerpige akkers verdeeld. Het woord *veld* komt in de toponymie van Bornem menigmaal voor: *Mansbroekveld*, *Bazelveld*, *Duyleveld*, *Swaleveld*, *Bertoutsveld*, *Absveld*, *Priesterveld*, *Vlierveld*, *Conincksveld*, etc. Het veld zou het gevolg zijn geweest van de gemeenschappelijke ontginning van de een of andere *wastine* of bosstreek, zodat de stroken van elk veld eigendom werden van verschillende boeren. De aanwezigheid van talrijke waterputten (*quecputten*, *volleput* en *suetpoel*) in de toponymie, wijst er op dat die putten gebruikt werden als drinkplaatsen voor het vee. De akkerlanden waren omringd door de woeste of gemeenschappelijke gronden zoals heiden, moeren, broeken, weiden, turfgronden en bossen: de *grote Bornemheide*, de *Kleinheide*, het *Schettemoerken*, de *Reedonk*, de *Kleinmechelse heide*, het *Moer* of *Breeven*, de *Mansbroekbeemden*, *Bruchbroek*, *Cleenbroek*, etc. Al de inwoners hadden gebruiksrechten op deze gemeenschapsgronden, zodat elkeen er naar eigen believen kon hout kappen, turf steken of zijn dieren laten grazen. De oudste hoeven vormden een samenhangend blok en de volle lenen zijn terug te vinden in de grote velden en mogen aanvankelijk als een akkereenheid van een bepaald hof beschouwd worden. Oorspronkelijk waren dit dus vrije boeren, doch door de invallen van de Noormannen in de 8^e-9^e eeuw, verloren heel wat kleinere eigenaars hun goederen en hun vrijheid in ruil voor de bescherming van een lokale militaire machthebber. De inwoners zochten hun toevlucht in het versterkte mottekasteel van de heer. De heer eigende zich het domein (= *dominium*) toe, het opperrecht over de gemeenschapsgronden, het vruchtgebruik van de vage gronden bleef behouden door de inwoners. Zo evolueerden de oorspronkelijk vrije eigenaars van de oudste hoven tot leenmannen (= *homines feudales*) of leenmannen met hun eigen leengoed (= *foeda*) in leen van de heer (= *dominus*) van Bornem.⁶²

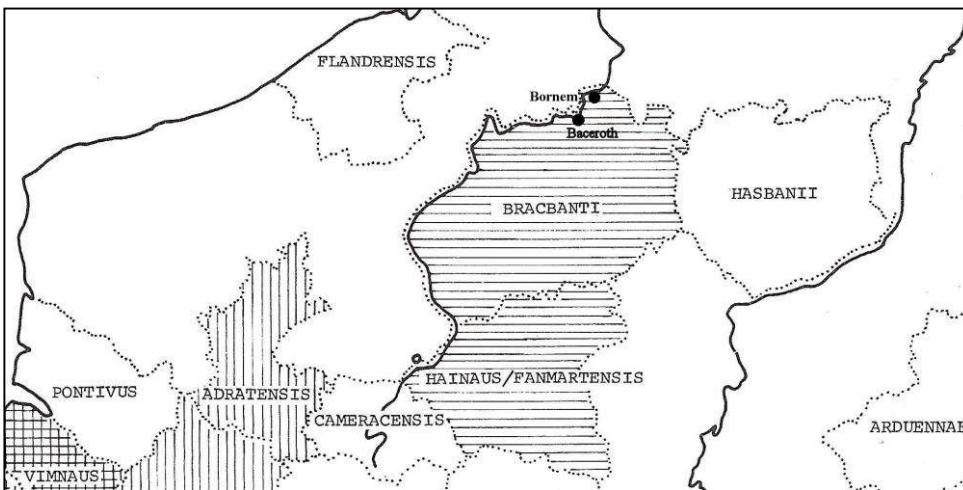

Afb. 6: Schematische voorstelling van een middeleeuws domein zoals Bornem.

In de Karolingische periode (8^e-9^e eeuw) ontstond het domaniale stelsel. Een *mansus* was een grote hoeve, met een gemiddelde grootte van ca. 12 bunders zijnde dus ongeveer 16 ha 8 ca. De *manses* waren zowel fiscale eenheden als familiale exploitatie-eenheden. Ze waren als het ware de economische en sociale cellen van de *villa*. Er bestonden twee categorieën *manses*: compacte *manses* en gefragmenteerde *manses*. Bovendien bestonden ook nog twee exploitatietypes: de *mansus indominicatus* (= de reserve van de heer) en de *mansus servile*, hoeves bewoond door slaven (= *mancipia*). De exploitatiegebouwen (huizen en landbouwgronden) en de afhankelijke gebouwen (ateliers, opslagplaatsen, ovens, molen, etc.) waren ingeplant op zeer ongelijke percelen grond. Zo komt het dat de *manses* of hoeves gelegen waren in een semi-agglomeratie rond wegen en oversteekplaatsen, zodat ze een uitgebreid web van eilandjes vormden. De organisatie van de Karolingische *villa* kondigde reeds het latere dorp aan: een kerk, een kerkhof, een heerlijke hofstede, de hoeves, exploitatiewoningen (molen, ovens, etc.) omringd door moestuinen en boomgaarden, straatjes en dreven leidende naar velden, weiden en bossen verspreid in het dorpsgebied. De huizen en de landbouwexploitaties waren echter nog niet tegen elkaar gezet, dicht op elkaar gepakt rond de kerk, zoals ze dat zullen worden vanaf de 10^e-11^e eeuw en zo de geconcentreerde dorpsagglomeraties zullen vormen die we heden ten dage nog op het Vlaamse platteland kunnen terugvinden.⁶³ Dergelijke typische *villa*-structuren vinden we terug in het nabijgelegen Scheldedomein *Baceroth* van de abdij van Elnone, doch de Frankische toponiemen in het Land van Bornem wijzen op een oudere toestand ontstaan door Frankische kolonisatie. Eind 10^e eeuw zou men overgaan tot nieuwe akkerwinning op de lager liggende bossen en broeken. Zo ontstonden vermoedelijk de hoeve van *Crailo* en het hof van *Linkebeke* door verwisseling door de priorij van Affligem met de burggraven of een andere lokale bezitter, zoals *Gozuinus van Lippinco*.⁶⁴

Op administratief-politiek vlak brengt men Bornem vaak in verband met de aangrenzende heerlijkheid Mechelen. Het staat alleszins vast dat zowel Mechelen als Bornem, in de Karolingische periode (8^e-9^e eeuw) oorspronkelijk behoorden tot de oude *pago bracbatinse* of *pago bracbatensi*, ook wel Brabantse gouw of Brabantgouw genoemd (eerste vermelding in 751, weliswaar in een afschrift van 941), in het Duitse Keizerrijk, waarbij de Schelde als grens werd aanzien. In de Karolingische periode lag rechts van de Schelde dit omvangrijk territorium waarvan de grenzen de Schelde raakten bij de handelsnederzetting ("*portus*") Antwerpen in het noorden en bij Condé in het Zuiden. Deze Brabantgouw omvatte dus de streek begrensd ten westen en ten noorden door de Schelde en de Rupel, ten oosten door de Dijle en ten zuiden door de Haine. Deze *pagus* of gouw (= oude Karolingische administratieve indeling teruggaand op de oude Romeinse indeling), behoorde tot twee

verschillende bisdommen, (= *civitates* = eveneens teruggaand op de oude Romeinse administratieve indeling), enerzijds het bisdom Doornik (= *Civitas Menapiorum*), anderzijds het bisdom Kamerijk (= *Civitas Nerviorum*).⁶⁵ Dergelijke *pagi* waren in de Merovingische periode (6^e-7^e eeuw) nog eerder regionale identiteiten, die verband hielden met de vorming van grootgrondbezit en de creatie van aristocratische netwerken. De *pagus* stemde overeen met een geografische eenheid waarin de bevolking een bepaald identiteitsgevoel had ontwikkeld. Het waren nog niet de latere goed omschreven territoria als bestuursdistricten. De *pagus* werd op zijn beurt onderverdeeld in *comitatus* of graafschappen. Voor het gebied tussen Schelde en Maas gaat het om de *pagus Texandria*, *Bracbantinsis* of Brabant, *Hasbaniensis* of Haspengouw, *Renensium* of Riengouw en *Masau* of Maasgouw.⁶⁶ Waarschijnlijk vielen de grenzen van deze Brabantgouw sinds 876 samen met de grenzen van het aartsdiaconaat Brabant, dat bestond uit vier diaconaten, zijnde de graafschappen Biest en Chièvres in het westen en Ukkel en Halle in het oosten.⁶⁷ Toch mag men niet zomaar de kerkelijke indeling gelijkstellen met de oude gouw- en graafschapsindeling. Bij de inrichting van vele aartsdiaconaten en decanaten was de Karolingische gouw- en graafschapsindeling reeds in verval door de verbrokkeling van de oude gouwgraafschappen en door de erfelijkheid.⁶⁸

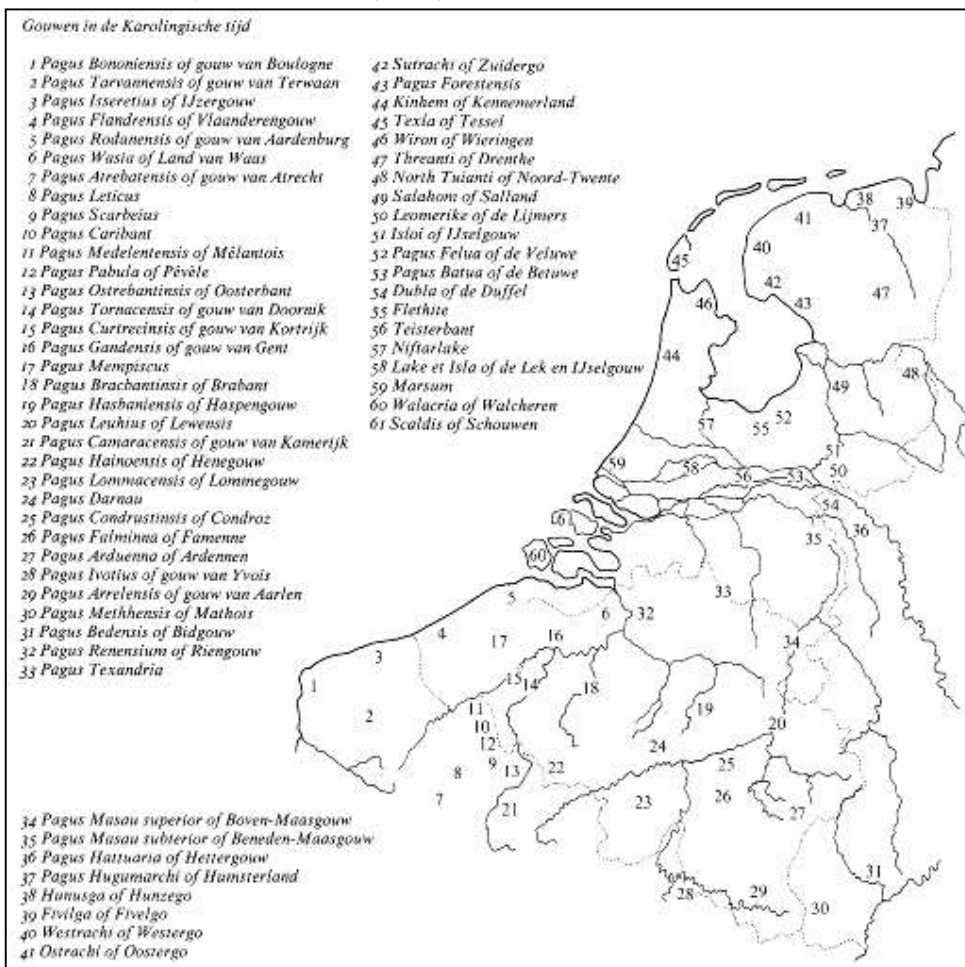

Afb. 7: Kaart van de gouwen in de Merovingische periode (6^e-7^e eeuw) met Bornem en Baceroth in Bracbanti.

Na het Verdrag van Verdun (843) maakte de Brabantgouw deel uit van het koninkrijk Lotharingen. Dit zogenaamde Middenrijk, met de hoofdsteden Aken en Rome, werd in 843 bij de rijksindeling van Verdun tussen de kleinzonen van Karel de Grote toegewezen aan de oudste, keizer Lotharius I (840-855). Het West-Frankische Rijk kwam toe aan Karel de Kale en ontwikkelde zich later tot Frankrijk. De grens tussen West-Francië en Lotharingen was in het noorden de Schelde. Het Oost-Frankische rijk kwam toe aan Lodewijk de Duitser en groeide nog later uit tot het Duitse Rijk. Het Middenrijk werd bij de dood van Lotharius I in 855 opgedeeld tussen de drie zonen van Lotharius I. Het noordelijke gebied viel toe aan koning Lotharius II (855-869). Hij stierf zonder erfgenaam en Karel de Kale annexeerde het gebied bij het West-Frankische rijk. Bij het Verdrag van Meerssen werd Lotharingen in twee helften verdeeld tussen West- en Oost-Francië. De *pagus Brabant* werd toen bij het Westen ingedeeld. Later, in 925, kon koning Hendrik I de Vogelaar Lotharingen definitief bij het Oost-Frankische rijk voegen. Hij gaf in 928 Lotharingen als hertogdom in leen aan zijn schoonzoon Giselbert. Vanaf 959 benoemde hertog Bruno twee afzonderlijke vice-hertogen, waardoor er een scheiding kwam tussen Noord- en Zuid-Lotharingen. Het noordelijke deel werd het hertogdom Neder-Lotharingen.⁶⁹

Oorspronkelijk was Vlaanderen in de Karolingische periode ook in gouwen ingedeeld. Een gouw was hier het gebied dat een gouwgraaf (*comes*) in de naam van de koning en voor diens rekening beheerde (*honor* of *comitatus*). Een gouwgraaf was één van de paar honderd districtfunctionarissen of districtagenten die door de koning gekozen was uit de aristocratie en benoemd voor het leven. Toch was hij ook overplaatsbaar en afzetbaar. Het streefdoel van deze gouwgraven was voornamelijk de nabijheid van de koning, om zo steeds dichterbij de centrale macht te cirkelen. Zo ontstonden machtige geslachten zoals de familie der Unrochingen, die een sleutelrol speelden in de gebieden tussen Schelde en Noordzee en waaruit misschien wel de eerste Vlaamse graaf Boudewijn I ook

voortkwam.⁷⁰ Ten westen van de Schelde bestonden in 830/831 een achttal *pagi* of gouwen die later het graafschap Vlaanderen vormden. Vooreerst waren er de drie gouwen horend bij de steden Atrecht, Terwaan en Boulogne en daar zuidelijk, bij de monding van de rivier de Canche, een gowtje rond Quentowic. De overige gouwen waren, van noordwest naar zuidoost: de Vlaanderengouw (*pagus flandrensis*, een lange kuststrook), de Menapiërgouw (*pagus mempiscus*), de gouw Mélantois (*pagus medelintensis*, rond het latere Rijsel en Seclin) en de gouw Oosterbant, links van een wijde Scheldebocht. Daarnaast bestonden nog een aantal kleinere gouwen, vooral in de smalle landstrook tussen Schelde en Leie. In 853 is sprake van de gouwen Atrecht, Kortrijk en Vlaanderen. Waarschijnlijk bestonden toen ook al een IJzergouw, de centrale Mempse gouw en de gowtjes Aardenburg, Gent en Waas. In totaal beheerden in 853 een zeven à negen graven de streek die later door de Baldwinen (= eerste Vlaamse graven) zou beheerd worden.⁷¹

Afb. 8: De gouwen of pagi in de Lage Landen tijdens de Karolingische periode.

Één van de gouwen in het latere Vlaanderen was de Gentergouw of *pagus* Gent. De eerste vermeldingen hiervan dateren al van het begin van de 8ste eeuw. De gouw Gent behoorde zonder twijfel in de 9e eeuw ook tot West-Francië, hoewel in de 10e eeuw de Duitse keizers er aanspraak op zouden maken.⁷² Deze Gentergouw strekte zich vermoedelijk uit over beide oevers van de Leie en de Schelde, terwijl de Kale en de Durme waarschijnlijk de grens met de in het westen gelegen "*pagus mempiscus*" vormden. Tussen de Leie en de Schelde werd de Gentergouw begrensd door de gouw van Kortrijk. Ten tijde van Lodewijk de Vrome (815-843) behoorde de Gentergouw, net als de Kortrijkergouw tot de Doornikse gouw. Volgens J. Dhondt werd een deel van de gouw van Gent

aangehecht bij de gouw Brabant, wat de plaatsing van de Sint-Baafsabdij in de gouw Brabant verklaart. In 853 is sprake van een zekere graaf Waltcaud, die bij voorkeur gesitueerd wordt in de centrale Menapiërgouw of Mempse gouw (*pagus Mempiscus*) en ook in de gowtjes van Aardenburg, Gent en Waas.⁷³ De "*pagus wasia*" of de Waasgouw, die sinds 843 deel uitmaakte van het West-Frankische rijk en in 864 in handen kwam van de eerste Vlaamse graaf Boudewijn met de IJzeren Arm. Boudewijn I, eerste telg uit het geslacht der Boudewijns, werd rond eind 863 burggraaf van de gouw Vlaanderen (*pagus Flandrensis*), een publieke functie (*honor*) die hij ontving door zijn huwelijk met Judith, dochter van de West-Frankische koning Karel de Kale. Omstreeks 866 ontstond zo het markgraafschap Vlaanderen uit de samenvoeging van voornoemde gouwen.⁷⁴

Afb. 9: Karel de Kale

De Noormanneninvallen deden de noodzaak aan de oprichting van verdedigingswerken toenemen. Enkele oude Romeinse *castella* werden opnieuw weerbaar gemaakt maar de West-Frankische koning Karel de Kale zag in dat deze niet zouden volstaan en startte grootscheepse versterkingswerken. In het capitulaire van Pitres van 25 juni 864 verklaarde hij echter dat het bouwen van versterkingen een koninklijk privilege was en dat alle onrechtmatig opgerichte burchten die niet pasten in zijn verdedigingsplan gesloopt moesten worden. In 870 schonk koning Karel de Kale de *villa Temseca* (= Temse) in *pago Wasiae super fluvium Scaldae* aan de Sint-Pietersabdij van Gent. Het Land van Waas behoorde dus sinds zijn ontstaan tot het zogenaamde Kroon-Vlaanderen, het landsdeel van het graafschap dat in leen gehouden werd van de Franse koning.⁷⁵

In de periode 879-883 werden langs de Vlaamse, Noord-Franse en Zeeuwse kusten een aantal vluchtburchten opgetrokken, zoals de burg te Brugge, Sint-Winoksbergen (Bergues), Oostburg, Broekburg (Bourbourg) en Veurne. De bronnen uit 892-900 spreken immers over "*castella recens*

facta". Aanvankelijk tijdelijke schuilplaatsen voor de bevolking werden zij naderhand grafelijke machtscentra voor bestuur, rechtspraak en militaire recruterings. Ze hadden een ronde vorm, met een diameter van ongeveer 200 meter en bestonden aanvankelijk uit een aarden omwalling, een palissade of staketsel en een gracht. Boudewijn II, de leidinggevende kracht achter het bouwinitiatief, moet voor deze grootscheepse verdedigingswerken zijn mosterd gehaald hebben bij zijn schoonvader Alfred de Grote, koning van Engeland. Deze had in die periode eveneens een aanvang genomen met de bouw van een uitgebreid verdedigingsstelsel tegen de Noormannendreiging.⁷⁶ Het is mogelijk dat in deze periode ook te Bornem een oud Romeins *castellum* opnieuw weerbaar werd gemaakt of door een lokale machthebber een *castellum* of *burgum* werd aangelegd langs de Schelde, als schuiloord voor de invallen van de Noormannen langsheen de Schelde. Dit zal dan eerder op initiatief van een lokale heerser gebeurd zijn, daar de macht van Boudewijn II in die tijd nog niet over de Schelde reikte. Hier zijn echter geen directe bewijzen voor gevonden.

Na 883 slaagde de Vlaamse graaf Boudewijn II, na de instorting van het Karolingische staatsbestel door de invallen van de Noormannen, erin om de noordergouwen Aardenburg, Mempiscus en Kortrijk (met inbegrip van Oudenaarde), de IJzergouw, Gent en Waas en mogelijk ook Kassel in te palmen. Steunend op zijn macht usurpeerde hij de koninklijke *fisci* en kerkelijke goederen en vormde zo zijn eigen domein, waar hij als territoriale vorst de macht in eigen naam uitoefende. Aan Boudewijn II wordt ook de bouw van de oudste burcht te Gent, de Oudburg of *vetus burgum* toegeschreven. De gouwen Gent en Waas werden onder één graaf van Gent geplaatst.⁷⁷ Onder graaf Arnulf I (918-965) is in de 10e eeuw nog sprake van een *marka* of markgraafschap, de term voor het conglomeraat van gouwgraafschappen die om hun ligging aan de rijksgrens (rijksmarke) met Neder-Lotharingen (de Schelde) werden geacht uit defensieoverwegingen te zijn verenigd. Aan het hoofd van zo een markgraafschap werd de graaf van Vlaanderen (*comes*) ook aangeduid met markgraaf (*marchio*, *markisus*).⁷⁸